

Що характерно, норми Конституції 1710 р. також конституювали принесення присяги як обов'язковий атрибут вступу полковників й іншої старшини на уряд. Проте в цьому документі як об'єкт присяги, зрозуміло, фігурує не царська влада і навіть не шведський король як офіційний протектор козацької України, а «отчина» – «повинень будете каждый зъ них, при обнятю своего уряду, на вѣрность и у отчинѣ на зичливость къ рейментарови своему на захованье повинностей своихъ, якіе колвекъ до уряду чіего належатимуть, формальную присягу, ведлугъ роты, публичне ухваленой, выконати»²⁰⁷.

Полковницька соціослужбова корпорація

Аналіз діяльності генеральних і старшинських рад, а також механізмів реалізації указів і розпоряджень гетьмана переконує в тому, що кістяк адміністративної системи Гетьманату складала саме козацькі старшини, що посідали полковницькі уряди. Насамперед, саме полковники чисельно переважали в питомому складі вищих старшин, котрих гетьмани закликали до участі у найважливіших нарадах. Саме в їх руках, а не, скажімо, у руках старшин генеральних, знаходилися механізми реалізації ухвал. Крім того, у надзвичайній важливості позицій саме цієї соціальної групи переконують і стратегії службового зростання цієї категорії козацьких урядників. Так, наприклад, для Якіма Сомка, Михайла Ханенка і Демка Ігнатовича останнім шаблем перед посіданням уряду гетьманського. Службою полковницькою зарекомендували себе й гетьмани Павло Тетеря, Петро Дорошенко, Іван Самойлович й, очевидно, Степан Опара (як полковник наказний). З-поміж п'яти гетьманів першої половини XVIII ст. троє перед обранням на найвищий адміністративний уряд також були полковниками: Іван Скоропадський, Павло Полуботок і Данило Апостол.

Значна частина полковників після виконання своїх обов'язків по керівництву полку увійшли до складу генеральних старшин, причому до вищого їх ешелону як обозні, судді, рідше – писарі та осавули. Зокрема, саме з полковництва прийшли на уряд генеральних обозних такі відомі старшини, як Тимофій Носач, Костянтин Виговський, Семен Половець, Федір Коробка, Василь Дунін-Борковський, Іван Демиденко та Іван Волевач; генеральних суддів – Федір Лобода, Антон Жданович, Григорій Лесницький, Іван Креховецький, Прокіп Бережецький, Михайло Гамалія та ін.; генерального писаря – Павло Тетеря та генеральних осавулів – Петро Дорошенко, Іван Богун, Григорій Гамалія, Костянтин Солонина та ін.

Достатньо показовими у сенсі престижності полковницького уряду виглядає і практика призначення на полковництво діючих генеральних старшин Війська Запорозького. Зокрема, саме таким чином відбулося

заміщення вакансії полковника генеральними обозними Яковом Корицьким і Федором Коробкою, генеральним писарем Лукашем Бускевичем, генеральними судьями Михайлом Суличичем і Дмитром Чернявським, генеральними осавулами Павлом Яненком-Хмельницьким, Іваном Скоробагатьком, Яковом Лизогубом, Яремою Петрановським та ін.

Ще одним із важливих аспектів проблеми функціонування політичної системи Гетьманату на полковому рівні є персональний склад корпорації старшин, які обіймали полковницький уряд. З його аналізу випливає, що вже з останньої третини XVII ст., тобто з моменту стабілізації суспільно-політичних процесів після бурхливих революційних часів, корпорація отримує певні ознаки соціальної замкнутості, спостерігається тенденція до формування окремих полковницьких династій. Так, наприклад, владу в Миргородському і частково Лубенському полку впродовж багатьох років утримували представники роду Апостолів: Григорій Апостол (1666–1668), Павло Апостол, брат полковника Григорія Апостола (1672–1676, 1676–1683), Данило Апостол, син полковника Павла Апостола (1683–1727), Павло Апостол, син гетьмана і колишнього полковника Данила Апостола (1727–1736), Петро Апостол, син гетьмана Данила Апостола (1728–1757). У Стародубському полку можна говорити про існування полковницької династії Миклашевських, у Чернігівському – Самойловичів і Лизогубів, у Київському – Вольських, у Ніжинському – Жураківських, у Прилуцькому – Горленків і Галаганів, у Полтавському – Герциків, Левенців тощо.

Появу іноетнічних полковницьких династій – Милорадовичів, Танських, Божичів, Капністів тощо – спричинюють провальні наслідки Прутського походу Петра I 1711 р. Як відомо, під час кампанії молдавський господар Кантемір «зрадив» свого сюзерена, турецького султана, і воював на боці російського царя. Після поразки над Прутом Петро I категорично відмовився видавати Високій Порті свого придунайського союзника, заявивши, згідно з переказом, що ліпше поступиться султану всіма землями аж до Курська (тобто власне Українським Гетьманатом), аніж видасть Кантеміра. У серпні 1711 р. господар разом зі своїми «дворянами» – «мечниками», «двораками», «медельничарами», конюшеними тощо – прибув до Києва. Попри тривожні чутки, що поповзли тоді Україною, цар не наважився жалувати свого вірного васала гетьманським урядом, утім, владні амбіції частини оточення Кантеміра були вдоволені полковницькими і сотенними урядами в Гетьманаті, а частини – старшинськими урядами в слобідських козацьких полках і регулярних російських частинах, розквартированих на Слобожанщині.

Наплив на українські землі чисельних представників православного шляхетства з Балкан спричинив для функціонування політичної системи Гетьманату серйозні наслідки, причому не лише на рівні місцевого

самоврядування. Адже останні не лише вирізнялись своєю політичною культурою, відмінною від тубільної, але й своїм владним становищем були зобов'язані центральному уряду Російської імперії та тій специфічній ролі, яку вони відіграли у намаганнях Петра I реалізувати далекосяжні зовнішньополітичні плани. Тож і поведінка придунайських шляхтичів, наділених царем владними повноваженнями в Гетьманаті, була доволі специфічною. Так, у липні 1712 р. слобідська козацька старшина скаржилась до російського воєводи П.М.Апраксина на те, що «не только посполитые люди лечь и мы старшина имеем от оных волохов зневагу, досаду и ругательство, а паче обиды и разорения в грунтах и набытках наших...»²⁰⁸. Історичні джерела фіксують і чисельні приклади «зневаги» до влади гетьмана, продемонстрованої «волохами» (у першій половині XVIII ст. цим терміном означували не належність до цілком конкретної етнічної групи, а під ним об'єднували загалом православних вихідців з Балкан і Придунав'я).

Щоправда, з плином часу вони родичалися з українською правлячою верствою і асимілювались в український простір, який поволі, мірою уніфікації політичних і соціальних особливостей українського життя, втрачав свій національний колорит. Так, скажімо, гадацький полковник Михайло Милорадович одружився на дочці генерального осавула Степана Бутовича, його син від першого шлюбу Степан Милорадович взяв у дружини дочку генерального осавула Михайла Гамалії, а своїх доньок видав за сина чернігівського полковника і наказного гетьмана Семена Полуботка та нащадка переяславських полковників і генеральних старшин – Андрія Горленка. Так само і брат Михайла Милорадовича, Гавр (до речі, успадкував від першого полковничий уряд у Гадячі) доводився сватом генеральному судді Якимі Горленку.

Загалом, варто відзначити, що вже з другої половини XVII ст., а особливо з кінця XVII – початку XVIII ст. фактор родинних зв'язків, так званого nepотизму, відігравав неабияке значення у формуванні вищої старшинської корпорації. Так, наприклад, полковник стародубський (1706–1708), згодом гетьман (1708–1722) Іван Скоропадський доводився сватом чернігівському полковнику Юхиму Лизогубу та сенатору Російської імперії, члену Верховної таємної ради князю Петру Толстому; його брат Василь Скоропадський (який, до речі, доводився зятем генеральному осавулу Павлові Грибовичу) посідав уряд чернігівського полкового обозного; швагрю І.Скоропадського Андрій Маркович – лубенський полковник (1714–1727), згодом генеральний підскарбій (1727–1740); зять І.Скоропадського граф Петро Петрович Толстой – полковник ніжинський (1719–1727); небіж І.Скоропадського Михайло Васильович Скоропадський – бунчуковий товариш, генеральний підскарбій (1741–1758), зять князя Юрія Четвертинського через шлюб з онукою гетьмана І.Самойловича Уляною Четвертинською; та у другому шлюбі – зять

гетьмана Данила Апостола; інший небіж – бунчуковий товариш, Іван Васильович Скоропадський, зять генерального осавула Степана Забіли; племінниця І. Скоропадського – Анастасія Василівна одружена з сином генерального судді бунчуковим товаришем Федором Васильовичем Кочубеєм; інша племінниця – Парасковія Василівна одружена з хорунжим генеральної військової артилерії Іваном Івановичем Забілою; внучаті племінники Скоропадського сімейними узами пов'язані з полковником полтавським Василем Васильовичем Кочубеєм, родиною Милорадовичів, Яковом Полуботком.

Не менш розгалуженим був і родинний клан Апостолів. Власне, вже найбільш відомий серед них – миргородський полковник (1682–1727 рр.), гетьман (1727–1734 рр.) Данило Апостол – був сином миргородського і гадацького полковника, наказного гетьмана (1659–1678 рр., з перервами) Павла Апостола та небожем миргородського полковника (1664 р.) Дем'яна Постоленка. Його сини Петро і Павло посідали полковничі уряди в Лубнах і Миргороді. Зять Данила Апостола Лук'ян Якович Жураківський був наказним ніжинським полковником, інший – Михайло Васильович Скоропадський – генеральним підскарбієм; ще інший – Василь Васильович Кочубей – полтавський полковник (1726–1743 рр.). Загалом же сватами Данила Апостола були генеральний осавул Яків Жураківський, генеральний осавул, згодом генеральний обозний Іван Ломиковський; генеральний обозний Василь Дунін-Борковський; прилуцький полковник Дмитро Горленко; генеральний суддя Василь Кочубей.

Можливо, приклади зі Скоропадськими і Апостолами є одними з найбільш показових, втім, вони далеко не винятки, а лише концентроване вираження універсального правила. Правила, згідно з яким практично вся вища козацька верства Гетьманату була тісно пов'язана між собою сімейно-родинними зв'язками. Такий стан справ, з одного боку, сприяв консолідації елітної верстви, а з іншого – суттєво гальмував її розвиток, звужуючи можливості для кооптації до вищих владних ешелонів найбільш гідних і заслужених у Війську Запорозькому елементів.

Починаючи зі спроб реформування політико-адміністративного устрою Гетьманату урядом Петра I, персональний склад полковницької корпорації поповнюється представниками російської адміністрації. Першим на полковництво до Ніжина, як відомо, було призначено 1719 р. графа Петра Толстого. А вже починаючи з 1723 р. на полковництво в полки Гетьманату царськими указами призначають цілий ряд інших російських офіцерів: Івана Кокошкіна, Іллю Пашкова, Олександра Дурова, Афанасія Радішева, Михайла Богданова, Івана Хрушова та ін.²⁰⁹ (табл. 5.4).

Таблиця 5.4. Персональний склад полковницького корпусу Гетьманату в останній третині XVII–XVIII ст.

Полки	Персональний склад
Стародубський	Петро Рославець (1668–1672); (1673–1676); Сава Шумейко, брат гетьмана Демка Ігнатовича (1672–1673); Тиміш Олексієвич (1676–1678); (1687–1689); Григорій Карпович Коровка-Вольський (1678–1680); Семен Самойлович, син гетьмана І.Самойловича (1680–1685); Яків Самойлович, син гетьмана І.Самойловича (1685–1687); Михайло Миклашевський (1689–1706); Іван Скоропадський (1706–1708); Лук'ян Жоравка (1709–1719); Іван Кокоскін, російський офіцер (1723–1724); Ілля Пашков, російський офіцер (1724–1728); Семен Галецький (1728–1730); Олександр Дуров, російський офіцер (1730–1734); Афанасій Радішев, російський офіцер (1734–1741); Федір Максимович (1741–1756); Яким Борсук (1757–1759); Олександр Дублянський та Петро Миклашевський (1759–1761); граф Стефан Карнович (1762–1763); князь Юрій Хованський (1763–1769); Михайло Миклашевський, онук полковника Михайла Миклашевського (1769–1780); Яків Завадовський (1780–1782)
Чернігівський	Іван Самойлович (1668–1669); Іван Лисенко (1669–1671); Василь Многогрішний, брат гетьмана Демка Ігнатовича (1671–1672); Василь Дунін-Борковський (1672–1685); Григорій Самойлович, син гетьмана І.Самойловича (1685–1687); Яків Лизогуб (1687–1698); Юхим Лизогуб (1698–1704); Павло Полуботок, син генерального осавула Леонтія Полуботка (1704–1723); Михайло Богданов, російський офіцер (1723–1735); Володимир Измайлов, російський офіцер (1737–1748); Іван Божич, сербський офіцер, колишній полковник ніжинський (1748–1762); Петро Милорадович (1762–1783)
Ніжинський	Пилип Уманець (1669–1674); Марко Борсук (1674–1677); Яків Жураківський (1678–1685); Ярема Непрак (1686–1687); Степан Забіла, син генерального обозного Петра Забіли (1687–1694);

Полки	Персональний склад
	<p>Іван Обидовський, небіж гетьмана Івана Мазепи (1695–1701); Лук'ян Жураківський (1701–1718); граф Петро Толстой, російський офіцер, зять гетьмана Івана Скоропадського (1719–1727); Іван Хрушов, російський офіцер (1727–1742); Іван Божич, сербський офіцер (1742–1746); Семен Кочубей, онук генерального судді Василя Кочубея (1746–1751); Петро Розумовський, брат гетьмана Кирила Розумовського (1753–1771); Андрій Жураківський (1678–1685)</p>
Київський	<p>Костянтин Солонина (1669–1682; 1687–1690) Григорій Карпович Коровка-Вольський, колишній полковник стародубський (1682–1687; 1689–1690); Костянтин Мокієвський (1691–1708); Федір Коровка-Вольський, син полковника (1708–1712); Антон Танський, сербський шляхтич, зять Семена Палія (1712–1731); Михайло Танський, син полковника Антона Танського (1734–1747); Михайло Михайлович Танський, син полковника Михайла Танського, онук Антона Танського (1747–1751); Єфим Дараган (1751–1762); Олександр Безбородько (1774–1775); Лука Лукашевич (1779–1783)</p>
Прилуцький	<p>Лазар Горленко (1664–1668; 1672–1677; 1680–1687); Іван Машенко (1669–1671; 1677–1678); Семен Третяк (1671–1672); Дмитро Чернявський (1679–1680); Іван Стороженко (1687–1692); Дмитро Горленко, син полковника Лазаря Горленка (1692–1708); Іван Нос (1708–1714); Ігнат Галаган (1714–1739); Григорій Галаган, син полковника Ігната Галагана (1739–1764); Іван Галаган, син полковника Григорія Галагана, онук Ігната Галагана, зять полковника київського Єфима Дарагана (1763–1767); Петро Горленко, правнук полковника Лазаря Горленка (1767–1773); Олександр Якубович (1773–1785)</p>
Переяславський	<p>Родіон Дмитрашка-Райча (1666–1671; 1672–1674; 1687–1688); Войца Сербин (1675–1677, 1679–1683); Іван Лисенко, колишній полковник стародубський (1677–1679, 1690–1692); Леонтій Полуботок (1683–1687, 1689–1690); Іван Мирович (1692–1706); Степан Томара (1706–1715); Іван Сулима (1716–1721);</p>

Полки	Персональний склад
	<p>Василь Танський, сербський шляхтич, брат київського полковника Антона Танського (1726–1734); Василь Томара, син полковника Степана Томари (1735–1739); Семен Сулима, син полковника Івана Сулими (1739–1766); Григорій Іваненко, виходець з Валахії (1766–1781)</p>
Гадяцький	<p>Яків Терещенко (1670–1672); Федір Михайлів Криницький (1672–1678); Михайло Василевич-Самойлович (Галицький), небіж гетьмана Івана Самойловича (1678–1687); Михайло Борухович (1687–1704); Степан Трошинський (1705–1708); Іван Чарниш, зять гетьмана Івана Скоропадського (1709–1715); Михайло Милорадович, сербський шляхтич (1715–1727); Гаврило Милорадович, сербський шляхтич, брат полковника Михайла Милорадовича (1727–1729); Григорій Грабянка (1729–1738); Петро Галецький, син генерального бунчужного Семена Галецького (1738–1754); Василь Розумовський, брат гетьмана Кирила Розумовського (1755–1762); Антон Крижанівський (1762–1772); Іван Тарновський (1773–1777)</p>
Лубенський	<p>Григорій Гамалія (1668–1669; 1687–1688); Андрій Несторенко, зять гетьмана Демка Ігнатовича (1671–1672); Іван Сербин (1672–1675); Максим Ілляшенко (1676–1687); Леонтій Свічка (1688–1699); Дмитро Зеленський (1700–1708); Василь Савич, син генерального судді Сави Прокоповича (1708–1714); Андрій Маркович, брат дружини гетьмана Івана Скоропадського (1714–1727); Петро Апостол, син гетьмана Данила Апостола (1728–1757); Іван Кулябка (1757–1771); Степан Максимович (1771–1781)</p>
Миргородський	<p>Григорій Апостол (1666–1668); Григорій Гладкий (1669–1670, 1676); Михайло Кіяшко (1670–1671); Павло Апостол, брат полковника Григорія Апостола (1672–1676, 1676–1683); Данило Апостол, син полковника Павла Апостола (1683–1727); Павло Апостол, син гетьмана і колишнього полковника Данила Апостола (1727–1736); Василь Капніст (1737–1751); Федір Остроградський (1752–1768); Федір Занковський (1771–1781)</p>

Полки	Персональний склад
Полтавський	Филон Гаркуша (1669–1670); Федір Жученко (1670–1672; 1679–1680; 1686–1687; 1687–1689; 1689–1691); Дем'ян Гуджол (1672–1674); Прокіп Левенець (1674–1675, 1677–1679); Павло Семенович Герцик, пасинок генерального обозного Петра Забіли (1675–1677, 1683–1686, 1687, 1692–1695); Леонтій Черняк (1680–1682, 1689); Іван Іскра, зять полковника Федора Жученка (1696–1700); Іван Левенець, син полковника Прокопа Левенця (1701–1702, 1703–1709, 1725–1729); Михайло Гамалія, син генерального осавула Андрія Гамалії, небіж лубенського полковника Григорія Гамалії, онук черкаського полковника Миська Гамалії (1702–1703); Іван Черняк, син полковника Леонтія Черняка (1709–1722); Василь Кочубей, син генерального судді Василя Кочубея, онук полковника Федора Жученка, небіж полковника Івана Іскри (1729–1743); Андрій Горленко, онук гетьмана Данила Апостола і прилуцького полковника Дмитра Горленка (1743–1774); Павло Ізмайлов (1774–1780)

Полкова старшина

При управлінні ввіреном йому полком полковник опирався на полкову старшину, інституційно склад якої майже повністю дублював склад гетьманського уряду — полковий обозний, полковий суддя, полковий осавул, полковий писар і полковий хорунжий, тобто відсутнім є лише уряд бунчужного, натомість згадки про інститут полкового хорунжого у джерелах регулярно зустрічаються від середини XVII ст., коли уряд хорунжого генерального ще не став постійно діючим. У першій чверті XVIII ст. в переписних книгах окремих полків надібуємо згадки про уряд «праперщика полкового»²¹⁰, що вочевидь є аналогом саме генерального бунчужного. Крім того, до числа полкової старшини іноді потрапляють і «арматний осавул», і «арматний хорунжий»²¹¹.

Очевидно, близькими були і моделі службової ієрархії полкового та генерального рівнів, щоправда, позиції полкового писаря, як і полкового обозного, виглядають значно слабшими, аніж позиції їх аналогів у гетьманському уряді. Так, у відповідності з нормами договору 1654 р. (повтореними без змін у цій частині у пізніших угодах) полковий осавул отримував щорічно на ранг 200 золотих польських і прибутки з млина, у той час як полкові писар і хорунжий були обмежені лише виплатою 50 золотих польських. Про плату полкових обозних з нез'ясованих причин у договорах не йшлося, а на ранг полковнику призначалося 100 єфимків